

УДК 001.82:903.02"653"

Сушко Аліна

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
музей історії міста Києва,

Київ, Україна,

alina_sushko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7898-5450>

ПЕРВИННА СТАТИСТИЧНА ОБРОБКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Анотація. У роботі розглядаються питання розробки первинного опису масового керамічного матеріалу, головною умовою якого є використання уніфікованої термінології та послідовних операцій. Також мають бути зафіксовані три основні ознаки, що відображають технологію виготовлення (спосіб формовки, рівень розвитку функцій гончарного круга, ознаки додаткової обробки поверхні, домішки, сировина та випал), ознаки морфології, декору та функцій посуду. На основі опису має бути сформована комп'ютерна база даних, що дозволить робити вибір за будь-якою ознакою та її значенню.

Ключові слова: методика, фіксація, класифікація, ознака, кераміка.

Проблема вивчення керамічного матеріалу – одна із ключових середньовічної археології Русі. Ця категорія речей становить найчисленнішу групу знахідок. Крихка, проте стійка до природної руйнації, кераміка у великій кількості накопичувалася у культурних нашаруваннях. Разом із масовістю кераміки відкриваються широкі можливості для вирішення багатьох питань історії повсякденного життя. Керамічний матеріал має фундаментальне значення для розуміння та датування археологічних контекстів, а також для відслідковування динаміки виробництва, торгівельних потоків і соціальних взаємодій.

Відсутність депозитаріїв та неспроможність музейних установ до збереження великих колекцій зобов'язує дослідників опрацьовувати матеріали з отриманням максимальної кількості інформації та збереженням її для подальших досліджень. Статистична обробка окремих керамічних комплексів з різною повнотою наповнення інформацією проводилася неодноразово. Проте в результаті, дані виявилися непридатними для зіставлень та порівнянь, оскільки були отримані внаслідок використання різних методик.

Тому формалізована статистична фіксація інформації, яку можна отримати в ході дослідження керамічного матеріалу, має відбуватися під час використання уніфікованої термінології, дотримання єдиних принципів первинного опису та розробки універсальної класифікації. Крім того, потрібно відмітити, що максимальна ефективність та повнота результатів залежить від масштабів застосування методики, коли дослідження одночасових пам'яток відбувається за єдиним

принципом. А також за умови включення даних, отриманих у ході досліджень, до наукової звітної документації, що у подальшому дозволить у повній мірі їхнє використання в наукових цілях.

На етапі первинної обробки матеріалів, як правило, залучення лабораторних досліджень доступні далеко не завжди. Тому, описуючи кераміку, потрібно, у першу чергу, орієнтуватися на ознаки, які можна визначити візуально. Зокрема, що відображають технологію виготовлення кераміки (спосіб формовки, рівень розвитку функцій гончарного кола, ознаки додаткової обробки поверхні, домішки, сировина та випал), ознаки морфології, декору та функцій посуду.

Система первинної фіксації масового керамічного матеріалу, яка враховує всі вище зазначені ознаки під час дотримання певної послідовності операцій, не є новою. Протягом останніх 20-ти рр. подібна система успішно застосовується російськими археологами під час досліджень пам'яток Середньовіччя та Нового часу. Автором методики є Володимир Юрійович Коваль, який у своїй роботі «Первичная фиксация массового керамического материала на памятниках эпохи средневековья и раннего железного века лесной зоны Восточной Европы» [3] описав способи та принципи організації роботи за даною системою.

З огляду на доступність, ефективність застосування та спорідненість джерельної бази, розроблена система фіксації може використовуватися для керамічного матеріалу Середнього Подніпров'я. Звичайно, з певною адаптацією до місцевого матеріалу та використанням власних класифікацій.

Перш ніж перейти до структури статистичної обробки матеріалу, потрібно окремо зупинитися на принципах роботи та послідовності дослідницьких операцій. Відповідно до запропонованої системи, фіксація інформації відбувається у табличній формі, де для кожного археологічного комплексу створюється окрема таблиця. Невеликі за розміром таблиці легші до сприйняття, доступніші для порівнянь та дають змогу скласти цілісне уявлення про конкретний комплекс [3, с. 14].

Не варто включати до повноцінного опису фрагменти кераміки менші за 10 кв. см, бажано лише підраховувати загальну кількість. Адже подібний матеріал малоінформативний та за рахунок своєї масовості різко знижує достовірність інформації про декоративні особливості [3, с. 15]. Також потрібно відмітити, що під час фіксації морфологічних частин виробу фрагменти, що склеюються чи за набором ознак належать одному виробу, мають враховуватися як одна одиниця обліку. Це дасть змогу максимально наблизитися до визначення приблизної кількості «умовно цілих посудин» у комплексі.

Перед безпосередньою фіксацією в рамках кожного комплексу матеріал розділяється на різновиди відповідно до певних ознак, що характеризують технологію виробництва. На даному етапі пропонується використати напрацювання О.О. Бобринського. В його монографії «Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения» наведено велику кількість детально описаних різних ознак технології виготовлення кераміки, які можна зафіксувати під час візуального

огляду [1]. Далі відбувається фіксація статистичного підрахунку в межах кожної з них за морфологією та декором. На завершальній стадії вносяться археометричні дані, діаметри вінець та денців наявних фрагментів.

Отже, перш за все, керамічний масив **за способом формовки** розподіляється на ліпний (сформований без гончарного круга) та кружальний (сформований на гончарному крузі) посуд. Можливі і виключення, коли спосіб формовки визначити не вдається. В такому разі ці екземпляри відносимо до третьої категорії.

У рамках категорії кружального посуду **за ознаками рівня розвитку функцій гончарного круга (РФК)** виділяється чотири групи: 1 (РФК 1–3), формувалася шляхом скульптурної ліпки, частково загладжувалася на ручному гончарному крузі [1, с. 37–51], 2 (РФК 4–5) посудини сформовані на ручному крузі скульптурною ліпкою з подальшим загладженням машинним способом [1, с. 49–55], 3 (РФК 6–7), цілком сформовану на крузі [Бобринський, с. 55–63], та 4 група, до якої належать вироби, коли рівень РФК встановити не вдається.

За **ознаками наявності чи відсутності додаткової обробки** відбувається поділ на дві групи. У свою чергу, група, де додаткова обробка наявна. У переважній більшості це вироби, які покривалися поливою.

Найскладнішим і водночас найважливішим етапом є поділ **за домішками у глиняному тісті**. Огляд має проводитися в місцях свіжих зламів черепка за допомогою лупи. Щоправда, шляхом візуального огляду майже неможливо визначити штучний чи природний характер мінеральних домішок. Запропоновано поділ на три основні типи формувальних мас, із підтипами в середині кожного: без видимих домішок (маса з глини без видимих домішок та маса з домішками дрібно-дисперсного піску); з мінеральними домішками (пропонується поділ на рецепти, де глина є основним компонентом, до якого додається пісок (дрібно- або крупно-зернистий), шамот, жорства (дрібними або крупними зернами), варіації поєднання цих компонентів із відміченням дисперсності домішок та карбонати); маса з порожнинами від вигорівших під час випалу органічних домішок [3, с. 32–41].

Після відбувається визначення **за ознаками газових режимів випалу**. Виділяється три групи. Кераміка окислювального випалу, коли випал відбувався в горнах або звичайних побутових печах із вільним доступом повітря. У залежності від часу випалу можна також розділити на повний та неповний випал, що легко прослідковується на свіжих зламах стінок виробів. Кераміка відновлювального випалу, коли випал проходить з обмеженням вільного доступу повітря. Існує серія керамічних залишків, яка, ошлакувавшись під час пожежі, має нагар, та черепок, повністю просякнутий вуглецем. У таких випадках визначити режим та якість випалу неможливо. Тому потрібно виділяти третій тип – як невизначена кераміка [3, с. 43–46].

Для визначення хімічного та мінерального складу сировини варто виділяти різновиди глини **за кольором кераміки**. Можна визначити червонопалені (з високим вмістом заліза) та світлопалені (з низьким вмістом заліза) глини.

Після поділу керамічного масиву на вище перераховані різновиди потрібно переходити до фіксації та статистичних підрахунків у межах кожного з них – за **морфологічними групами** (денцями, вінцями, фрагментами стінок з орнаментом та іншими профільними частинами функціональних форм кераміки).

Для фіксації **вінець** запропоновано класифікацію, яка базується на визначенні схем, яку мав втілити гончар під час виготовлення посудини. В основу типології покладено морфологічний принцип, який визначає, наскільки вінце відігнуте від вертикалі. Виділено три градації: вертикальні, відігнуті назовні та нахилені у внутрішній бік. Також технологічний принцип, який враховує напрямок, в якому гончар завертає чорновий край або зміщував під час зрізу (повне видалення зрізаної глини; утворення складки або валика у внутрішній частині; утворення складки або валика назовні; зміщення чорнового краю як назовні, так і у внутрішній бік з утворенням валика з обох сторін (манжетоподібний профіль). На основі поєднання градацій відхилень з варіантами загальних конструкцій було визначено конструктивні схеми вінця. А вже на основі взаємного поєднання конструктивних схем зі способами моделювання чорнового краю виділено класи вінця із подальшим поділом на типи за деталями оформлення краю вінця [3, с. 50–67].

Саме на етапі роботи з морфологічними групами запропонована методика потребує найбільшої адаптації до місцевого матеріалу. Проблема типології вінця давньоруського періоду розроблялася неодноразово. Одні дослідники схилялися до математичного аналізу та формалізації, інші спиралися виключно на візуальний огляд. Успішно займалася розробкою цієї проблематики М.В. Малевська, її роботи присвячені різним регіонам Русі [5]. І.Г. Сарачев запропонував типологію на матеріалах Дніпровського Лівобережжя [9]. М.П. Кучера, В.О. Петрашенко та О.П. Моця розробляли класифікацію на матеріалах Середнього Придніпров'я [4; 6–8]. Роботи П.П. Толочка, В.М. Тимощука присвячені типології київської кераміки [11; 10]. Поточний хронологію деяких типів вінця, базуючись на останніх дослідженнях Кисва, В.К. Козюба [2]. Отже, першочерговим завданням є формування єдиної класифікації вінця на основі існуючих розробок вітчизняних дослідників, можливо, її доповнення та адаптація до запропонованої системи опису масового матеріалу.

Фіксуючи інформацію **по денцях**, слід враховувати спосіб кріплення денця до гончарного круга (зрізані, встановлені на підсіпку), наявність або відсутність закраїни чи напливу глини (прості денця; з фіктивним піддоном; з чобітком; з піддоном) [3, с. 58–63].

Декор на давньоруських керамічних виробах представлений досить скромно, проте обов'язково повинен бути врахований. По-перше, описані елементи орнаменту (лінія, хвиля, zigzag чи їхні поєднання); технологія нанесення орнаменту (вдавнення інструменту в глину чи наліп); спосіб розміщення і нанесення елементів орнаменту на тіло посудини (без відриву чи локально). А також має бути вказано глибину та ширину ліній [3, с. 64–67].

В останню чергу фіксуються ознаки функцій посудин, які можна визначити, у більшості випадків, тільки виходячи з морфології та за слідами використання.

Запропонована програма визначає основні принципи первинної фіксації характеристик кераміки, які спрямовані на якісну та кількісну характеристику комплексів археологічної кераміки та збереження значної частини інформації. За умови використання єдиної методики роботи з матеріалом у подальшому може бути створена єдина база даних, яка дозволить робити вибірку за будь-якою ознакою та її значенням і надасть можливість розробки методів порівнянь окремих комплексів, визначення хроїндикаторів посуду та побудови періодизації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. – Москва: Наука, 1978. – 275 с.
2. Козюба В.К. До проблеми датування «київської» кераміки середини Х – середини ХІІІ ст. // Наукові студії, 9: Датування-хронологія-періодизація. Різні аспекти часу в археології. Винники-Жешів-Львів: Апріорі, 2016. – С. 292–318.
3. Коваль В.Ю. Первичная фиксация массового керамического материала (на памятниках эпохи Средневековья и раннего железного века лесной зоны Восточной Европы). – М.: ИА РАН, 2016. – 128 с.
4. Кучера М.П. Кераміка // Археологія Української РСР : у 3 т. – Т. ІІІ. Ранньослов'янський і давньоруський періоди; [ред. кол. тому: В.Й. Довженко (відп. ред.), М.П. Кучера, А.Т. Сміленко]. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 346–352.
5. Малевская М.В. Керамика западнорусских городов X–XIII вв. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН «Нестор-История», 2005. – 160 с.
6. Петрашенко В.А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. – К. : ИА НАН Украины, 2005. – 262 с.
7. Петрашенко В.А. Керамика X–XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. – М. : ИА РАН, 1992. – С. 7–20.
8. Поселення X–XIII ст. біля с. Автунічі // Південноруське село IX–XIII ст. / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 34–69.
9. Сарычев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепроовского Левобережья // Северная земля VIII – начала XI века по археологическим данным. – Тула, 2000. – С. 225–236.
10. Тимошук В.М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки X–XIII ст. // Археологічний літопис Лівобережної України, 2001. – Вип. 2. – С. 67–71.
11. Толочко П.П. Древний Киев. – К.: Наукова думка, 1983. – 337 с.

REFERENCES

1. Bobrynskyi A.A. Honcharstvo Vostochnoi Evropy: Ystochnyky i metody yzuchenyia. – Moskva: Nauka, 1978. – 275 s.
2. Koziuba V.K. Do problemy datuvannia «kyivskoi» keramiky seredyny X – seredyny XIII st. // Naukovi studii, 9: Datuvannia-khronolohiia-periodyzatsiia. Rizni aspekty chasu v arkhеolohii. Vynnyky-Zheshiv-Lviv: Apriori, 2016. – S. 292–318.
3. Koval V.Yu. Pervychnaia fyksatsiia massovoho keramycheskoho materyala (napamiatnykakh epokhy Srednevekovia i ranneho zheleznoho veka lesnoi zony Vostochnoi Evropy). – M.: YA RAN, 2016. – 128 s.
4. Kuchera M.P. Keramika // Arkheolohiia Ukrainskoi RSR : u 3 t. – T. III. Rannoslovianskyi i davnoruskyi periody; [ped. kol. tomu: V. Y. Dovzhenok (vidp. red.), M.P. Kuchera, A. T. Smilenko]. – K. : Naukova dumka, 1975. – S. 346–352.
5. Malevskaia M.V. Keramyka zapadnorusskykh horodov X–XIII vv. SPb: Yzdatelstvo Sankt–Peterburskoho ynstytuta ystoryy RAN «Nestor-Ystoryia», 2005. – 160 s.
6. Petrashenko V.A. Drevnerusskoe selo. Po materyalam poseleniia u s. Hryhorovka. – K. : YA NAN Ukrainy, 2005. – 262 s.
7. Petrashenko V.A. Keramyka X–XIII vv. Sredneho Podneprovia // Drevnerusskaia keramyka. – M. : YA RAN, 1992. – S. 7–20.
8. Poselennia X–XIII st. bilia s. Avtunychi // Pivdennoruske selo IX–XIII st. / O.P. Motsia, V. P. Kovalenko, V. O. Petrashenko. – K. : IZMN, 1997. – S. 34–69.
9. Saruchev Y.H. Typolohiia venchykov drevnerusskykh horshkov Dneprovskoho Levoberezhia // Severnaia zemlia VIII – nachala XI veka po arkhеolohycheskym dannym . – Tula, 2000. – S. 225–236.
10. Tymoshchuk V.M. Deiaki pytannia typolohii kyivskoi kukhonnoi keramiky X–XIII st. // Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy, 2001. – Vyp. 2. – S. 67–71.
11. Tolochko P.P. Drevnyi Kyev. – K. : Naukova dumka, 1983. – 337 s.

Sushko Alina

PhD leading research fellow Museum of Kyiv history,

Kyiv, Ukraine,

alina_sushko@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7898-5450

PRIMARY STATISTICAL PROCESSING OF THE ANCIENT RUS CERAMICS

Annotation. The problem of studying ceramic material is one of the key medieval archeology of Kyiv Rus. This category of things is the most numerous groups of finds. Fragile, but resistant to natural destruction, ceramics accumulated in large quantities in cultural strata. Along with

the mass of ceramics, there are ample opportunities to address many issues of the history of everyday life, the «sociology of the past».

The lack of depositories and the inability of museum institutions to preserve large collections, obliges researchers to process materials with the maximum amount of information and save it for future research. Statistical processing of individual ceramic complexes with different completeness of information was performed repeatedly. However, as a result, the data were unsuitable for comparisons, as obtained using different techniques. Subject to the development of a universal classification, unification of terminology and adherence to uniform principles of primary description, there should be a formalized statistical fixation of information that can be obtained during the study of ceramic material. Based on this, a computer database should be formed, which should allow sampling on any basis and its value.

Thus, during the primary processing of ceramic material, three main features should be recorded: reflecting the technology of making ceramics (molding method, level of development of pottery wheel functions, signs of additional surface treatment, impurities, raw materials and firing), signs of morphology, decor and utensil functions. The proposed program defines the basic principles of primary fixation of the characteristics of ceramics, which in the complex, provided the use of a single method of work with the material, will create a single database and the ability to develop methods for comparing individual complexes.

Keywords: *technique, fixation, classification, sign, ceramics.*

Подано до друку: 14.05.2020 р.